

РОЗДІЛ 5. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

СПРОБИ ГУМАНІЗАЦІЇ ВИПРАВНО-ТРУДОВОГО ПРАВА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ: ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ

Андрушак О.М.,
аспірантка юридичного факультету
Волинського національного університету
імені Лесі Українки

Розглянуто сучасні підходи історико-правової науки щодо оцінки виправно-трудоного права радянської доби на предмет його демократичної, гуманістичної і соціальної сутності та відповідності суспільним потребам і державно-владним інтересам.

Ключові слова: виправно-трудоное право, радянський період, суспільні потреби, державно-владні інтереси, принцип гуманізму.

Рассмотрены современные подходы историко-правовой науки к оценке исправительно-трудоного права советского периода на предмет его демократической, гуманистической и социальной сущности и соответствия общественным потребностям и государственно-властным интересам.

Ключевые слова: исправительно-трудоное право, советский период, общественные потребности, государственно-властные интересы, принцип гуманизма.

The modern approaches of historical-legal science to evaluate corrective labor law of the Soviet period for its democratic, humanistic and social nature and its correspondence to social requirements and public power interests are dealt.

Keywords: corrective labor law, the Soviet period, social needs, public-power interests, the principle of humanism.

Актуальність даної теми викликана сучасними проблемами кримінально-виконавчої системи, яка перебуває на стадії чергового етапу реформування з метою приведення її у відповідність із сучасними потребами суспільного розвитку та кращими світовими стандартами. У цьому процесі важливу роль відіграє історико-правовий аналіз минулого на предмет виявлення кращих зразків гуманного ставлення до громадян, в тому числі й позбавлення волі, оскільки гуманізм, як принцип права, має конкретний історичний зміст і давні традиції, притаманні кожній цивілізованій нації.

На думку провідного фахівця із соціальних питань у сфері виконання покарань і ресоціалізації засуджених, доктора педагогічних наук, професора Н.Г. Калашник, ця проблема давня як світ, бо вона відображає складні взаємовідносини особистості і суспільства, закону, права і обов'язку, тобто всього того, що вміщує коротка діалектична пара – злочин і покарання [1, с. 11]. Отже, історичний досвід закріплення ідей гуманізму в сфері виконання кримінальних покарань та їх практична реалізація становить великий науковий інтерес і з точки зору подальшого вдосконалення правових норм, в тому числі й сучасного кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України, що регулюють порядок виконання і відбування покарань.

Аналіз з цією метою виправно-трудоного кодексу України 1925 і 1970 років не є виключенням. Адже вони майже упродовж 80-ти років регулювали порядок виконання та відбування кримінальних покарань і, по суті, заклали фундамент сучасної кримінально-виконавчої системи, включаючи й такі її важливі складові, як нормативні акти з організації праці засуджених, внутрішнього розпорядку

функціонування установ виконання покарань (УВП), харчування, медичного обслуговування та, врешті, й основну матеріально-технічну базу, кадри та систему їх підготовки і перепідготовки.

Метою статті є аналіз сучасних підходів радянського виправно-трудоного права на предмет його відповідності (невідповідності) принципу гуманізму при виконанні кримінальних покарань.

В історико-правовій науці протягом кількох десятиліть склалося в основному три підходи до оцінки виправно-трудоного права радянської доби на предмет його демократичної, гуманістичної і соціальної сутності та відповідності суспільним потребам і державно-владним інтересам. Представники першого підходу (В. Артамонов, О. Бажанов, В. Квашиш, А. Маслихин, П. Михайленко, М. Стручков, І. Ускова, М. Шаргородський та ін.), які писали свої праці за радянських часів, коли досліджувані нами ВТК діяли як основні законодавчі акти в системі виконання покарань, одноставно стверджували про наявність у цих кодексах гуманістичної сутності і повну їх відповідність пануючій у суспільстві марксистсько-ленінській (комуністичній) ідеології, яка виражає турботу про благо людей, їх всесторонній розвиток, створення сприятливих умов суспільного життя. При цьому державно-владний інтерес у них підкріплювався ленінським визначенням спрямованості законодавчої політики радянської держави, який відверто заявляв: "... етично (вважай – морально, гуманно – О.А.) все, що служить її укріпленню та зміцненню" [2, с. 313].

Так, В. Квашиш в монографії "Гуманізм радянського кримінального права" (рос. м.), що побачила світ у 1969 р., зазначав, що кримінально-правова політика радянської держави глибоко гуманна насам-

перед тому, що вона є одним з найважливіших засобів викоринення злочинності, яка заважає радянському народу будувати комуністичне суспільство, і є одним з допоміжних, але важливих важелів будівництва комунізму [3, с. 11].

Таким чином, для представників цього напрямку визначальним був політико-ідеологічний фактор, за яким лише маржистсько-ленінська наука і політика КПРС дає правильне й наукове обґрунтування соціальної суті гуманізму, а в радянському виправно-трудоному праві принцип гуманізму спрямовується на захист радянського суспільства від злочинних посягань. Спричинення злочинцю певних страждань та обмежень у процесі виконання покарань є крайнім та вимушеним засобом охорони законних прав та інтересів радянських громадян.

Представники другого напрямку – в основному сучасні дослідники (І. Білас, М. Вербенський, Т. Гунчак, І. Коваль, М. Кучерепа, В. Любченко, М. Романов, В. Сергійчук, М. Шитюк, Б. Ярош та ін.) – категоричні критики радянської карної політики і кримінального та виправно-трудоного законодавства. На думку одного із яскравих виразників такого напрямку М. Шитюка, це системне явище, яке ототожнювалась не з якимось конкретним періодом, а з усією історією радянської держави. На різних історичних етапах насильство набувало притаманних цьому періоду форм і методів, законодавчо закріплених у нормативних актах. Інколи воно виступало у вигляді оголеного багнета, подекуди здійснювалося на тлі проголошеної вищим політичним керівництвом лібералізації. Але від цього не змінювалась його сутність, спрямована на придушення особистості, перетворення її на “гвинтик” тоталітарної системи. Захопивши владу в Україні, більшовики розпочали створювати державний механізм, чільне місце в якому належало каральному апарату. Останній створювався та функціонував на основі проголошених Жовтневою революцією загальних принципів доцільності, включаючи і “червоний терор”, і фізичне знищення політичної опозиції [4, с. 129].

Найбільш одіозними складовими такої системи і її законодавства представники цього напрямку вважають:

- підвищену репресивність, мілітаризацію і воєнізацію (військова муштра);
- централізм, закритість, нехтування правами;
- декларативний характер проголошеного принципу гуманізму;
- побудову законодавчої бази на концептуальних засадах пріоритету інтересів держави над інтересами особи;
- жорстке поводження із засудженими, приниження гідності (гоління голови, смугастий одяг тощо), примусовий характер праці;
- ігнорування міжнародних норм щодо застосування покарання у виді позбавлення волі та поводження із засудженими [5, с. 134].

І, нарешті, представники третього напрямку – вітчизняні дослідники А.Алексєєв, І.Богатирьов, І.Близнюк, О.Джужа, А.Закалюк, Н.Калашник,

В.Маляренко, О.Пташинський, Т.Рудник, А.Степанюк, О.Ярмиш, М.Яцишин та ін. використовують так званий об’єктивно-поміркований підхід як до визначення самої сутності виправно-трудоного права, в тому числі й радянської доби за ВТК 1925 і 1970 рр., так і до наявності у ньому гуманістичних засад.

Наприклад, О.Пташинський вважає, що внесення змін і доповнень до ВТК України – основного джерела, яке регламентує процес виконання покарань від середини 20-х років ХХ ст., і юридично вмотивувало своїми правовими нормами поняття “виправно-трудоное право”, дало можливість за порівняно короткий історичний проміжок часу значно наблизитися до міжнародних стандартів, що регулюють правовий статус засуджених, режим, умови праці, виховну роботу, ресоціалізацію та інші важливі складники сучасного кримінально-виконавчого процесу [6, с. 44].

На думку І.Богатирьова, кримінально-виконавча політика поповнилась новим змістом з 2003 р., після певної трансформації виправно-трудоного права у кримінально-виконавче, яке включило у свій зміст багато чого зі своєї першооснови – кримінального права. Вчений вважає, що зазначена подія суттєво вплинула й на концептуальний зміст науки, яка отримала можливість по-новому розглянути й оцінити історичні початки становлення та розвитку кримінально-виконавчої політики як в Україні, так і в інших країнах світу. Він також безсумнівно вважає, що особливістю розвитку науки кримінально-виконавчого права як базисного підґрунтя політики з виконання покарань є розробка наукової концепції, спрямованої на пізнання й використання закономірностей діалектичного процесу виправлення та ресоціалізації засуджених, накопичення й систематизація знань із теорії та практики виконання кримінальних покарань, ведення наукових досліджень із цих та інших актуальних проблем [7, с. 40].

Порівнюючи в історико-правовому контексті західні та вітчизняні в’язничні системи, слід зазначити, що для України творення пенітенціарної системи за західним зразком не характерне, хоча запровадження прогресивної (вихідної) системи відбування покарання на теренах УСРР ще на початку 20-х років ХХ ст. було нормативно закріплено у ст. 4 першого в історії України Виправно-трудоного кодексу УСРР 1925 р. [8, с. 25].

У зв’язку з цим привертають увагу наукові розвідки відомого українського правознавця, історика, громадського діяча, професора О.Малиновського, який започаткував вивчення початків українського карного права. У праці “Радянські виправно-трудоні установи прирівнюючи з буржуазними тюрмами” він зазначав: “Радянська прогресивна система – не копія англо-ірландської, з неї запозичено головну думку, відкинуто обов’язкове самотнє ув’язнення в початку, бо воно цілком неприпустимо по радянських місцях ув’язнення. Відкинуто оцінку марками поведінки й праці ув’язнених, так само одмінний одяг для ув’язнених різних класів. Поділ ув’язнених

на класи (розряди й категорії) залишено, але поглиблено: в основі поділу лежить і ступінь соціальної небезпеки й поведінка ув'язненого в замкненні та його особистість перед ув'язненням” [9, с. 40].

На нашу думку, такий підхід до аналізу сутності виправно-трудової системи, її законодавства і механізмів його реалізації, без підключення ідейно-політичних чинників, дозволяє побачити в ньому те головне, що визначає її як окрему галузь права, яка регулює суспільні відносини, що виникають у зв'язку з виконанням кримінальних покарань, а саме: регулювання порядку та умов відбування кримінальних покарань, пов'язаних з виправно-трудоим впливом (позбавлення волі і виправні роботи без позбавлення волі); регулювання порядку виконання покарання у вигляді направлення у дисциплінарний батальйон, а також інших передбачених Кримінальним кодексом України покарань, не пов'язаних з виправно-трудоим впливом; регламентація діяльності установ та органів, які виконують покарання [10, с. 403].

Такий механізм виконання покарань був закладений в перший Виправно-трудоий кодекс УСРР 1925 року. У порівняльному плані цей механізм мало чим відрізняється від аналогічного механізму сучасного КВК України. З точки зору гуманізму, важливим було положення ст. 48 ВТК, де закріплювалось, що режим виправно-трудоих установ повинен бути позбавлений будь-яких ознак насилля, не допускати тілесні покарання та ін. У цьому відношенні український кодекс фактично повторював аналогічний кодекс РРФСР 1924 р., який декларував заборону завдання ув'язненим фізичних тортур та приниження людської гідності. В обох кодексах основними засобами виправлення і перевиховання засуджених були визнані режим, праця і культурно-освітня робота.

Таким чином, є підстави говорити про прагнення законодавців хоча б у самих статутних вимогах започаткувати пом'якшення режиму виконання покарань для всіх засуджених. Однак, втілення цих вимог на практиці в надзвичайно складних умовах “захисту завоювань соціалістичної революції і боротьби з контрреволюцією” було нереальним, оскільки репресивна політика мала визначальний вплив на характер призначення виконання кримінальних покарань. Насильницька колективізація і індустріалізація, започаткована у 20-х роках, штучно створений голодомор 1932-1933 рр., масові репресії, переслідування національної інтелігенції, придушення патріотичного руху супротиву, русифікація, політичний, економічний, ідеологічний тиск уже через два з лишнім роки після прийняття першого виправно-трудоого кодексу призвели до радикальної видозміни визначення як самого злочину, так і покарання злочинців.

8 червня 1927 р. з'явився новий Кримінальний кодекс, побудований відповідно до загальносоюзних “Основних засад кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік”. У ст. 4 Кримінального кодексу УСРР давалося таке визначення злочину: “За суспільно небезпечну злочинну дію визначається кожна чинність або нечинність, що загрожує ра-

дянському ладові або ламає правовий порядок, що його завела влада робітників і селян на перехідний до комуністичного ладу період часу”. Якщо у Кримінальному кодексі 1922 р. було 27 складів злочину, що передбачали вищу міру покарання, то у відповідному кодексі 1927 р. – уже 46. А сумнозвісна стаття 54 Кримінального кодексу з 18 підпунктами про контрреволюційні злочини передбачала визнання засудженого “ворогом трудящих” [4, с. 131].

У зв'язку зі зміною кримінального законодавства в 1929 р. позбавлення волі стало виконуватись в двох формах: у виправно-трудоих таборах (особи, які засуджені на строк від 3 до 10 років) і в загальних місцях ув'язнення (особи, засуджені на строк до 3 років). У цей період працю засуджених почали використовувати на великих будівництвах. Як наслідок, у 1930 р. було введено відбування позбавлення волі у виправно-трудоих таборах у віддалених місцевостях СРСР. Нові нормативні акти змінили і власне сам режим (тепер уже з вираженим класовим підходом), і систему пільг – замість культурно-просвітницької роботи, яка визначалась ВТК 1925 р., основними засобами виправного впливу визначалися праця і політико-виховна робота.

Таким чином, в Україні формально діяв ВТК 1925 р., а практично у своїй діяльності установи керувалися різноманітними відомчими інструкціями, складеними з урахуванням вимог російського законодавства у цій сфері суспільних відносин, а тому поряд з виправно-трудоими колоніями продовжували існувати виправно-трудоі табори, хоча такий вид місць позбавлення волі українським кодексом не передбачався.

Як вважає Т.Рудник, і цілком небезпідставно, далекими від гуманістичної сутності українських кодексів, у певній їх частині (відзначеній нами вище), є застосування позбавлення волі як засобу масових політичних репресій і геноциду в Україні. Таких масштабів застосування позбавлення волі у політичних цілях не знала вся попередня українська історико-правова дійсність. З середини 30-х років була повністю централізована репресивно-каральна система СРСР, місця позбавлення волі передані у відання НКВС СРСР, а НКВС УСРР став філією цієї системи. Основними нормативними актами виправно-трудоого законодавства були відомчі нормативні акти НКВС СРСР.

Відповідно вносились чергові зміни у КК і ВТК України. Наприклад, у трьох статтях КК УСРР передбачалась санкція не у вигляді позбавлення волі, а у вигляді тюремного ув'язнення на різні строки, виконання якого також регламентувалось не нормами виправно-трудоого кодексу, а виключно відомчими актами. В кінці 30-х – на початку 50-х років кримінальна репресія була особливо суворою, мільйони людей відбували тривалі терміни покарання у в'язницях, таборах, концтаборах. Крім того, у таборах ГУЛАГу НКВС засуджені використовувалися на важких, каторжних роботах [5, с. 132].

Після смерті Сталіна настала десятилітня історія певної демократизації суспільного життя країни,

а отже й звуження сфери кримінальної репресії. У березні 1953 р. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР та Президія Верховної Ради СРСР прийняли постанову, котрою Міністерство державної безпеки СРСР і МВС СРСР були об'єднані в МВС СРСР. При цьому тюрми, СІЗО і трудові колонії неповнолітніх були залишені у віданні МВС, а виправно-трудова колонія і табори передані у підпорядкування Міністерства юстиції. Таке рішення не виправдало себе, і на початку 1954 р. виправно-трудова колонія і табори були повернуті у відання МВС. У 1954 р. було відновлено дострокове й умовно-дострокове звільнення засуджених. Інститут зарахування робочих днів, що існував до цього, був скасований.

У 1957 р. постановою Ради міністрів УРСР було затверджено положення про спостережні комісії. Пожвавилася діяльність комісій у справах неповнолітніх при місцевих радах. У 1958 р. Рада міністрів СРСР затвердила загальносоюзне Положення про виправно-трудова колонія і тюрми. Основним видом ВТУ для дорослих засуджених були визнані виправно-трудова колонія. Для них передбачалися 3 види режимів: загальний, посилений і суворий. Положенням не передбачалися виправно-трудова табори, і вони були або реорганізовані в колонія, або ліквідовані [11, с. 73-75].

13 січня 1960 р. союзне МВС було скасовано. У зв'язку з цим МВС УРСР довелося перебудувати свою структуру, у тому числі і стосовно місць позбавлення волі. Самостійні управління (відділи), що відали місцями ув'язнення, були об'єднані в один орган – управління виправно-трудова установ. Цей захід дозволив ліквідувати зайві, дублюючі управлінські ланки, і централізувати вирішення питань діяльності місць позбавлення волі, зокрема комунально-побутового облаштування, розвитку виробництва, навчання засуджених тощо. На базі Основ кримінального за-

конодавства СРСР та союзних республік Верховною Радою УРСР 28 грудня 1960 р. було прийнято КК УРСР, який набув чинності з 1 квітня 1961 р. і діяв понад 40 років – до 1 вересня 2001 р. [6, с. 46].

Перший в історії радянської держави кодифікований нормативний акт у галузі виконання покарань – Основи виправно-трудова законодавства СРСР і союзних республік прийнято у 1969 р. Протягом 1970-1971 рр. відповідно до Основ і на їх базі були підготовлені і затверджені ВТК союзних республік, зокрема й УРСР, ухвалений Верховною Радою УРСР від 23 грудня 1970 р., який набув чинності з 1 червня 1971 р. і діяв на території УРСР, а потім і незалежної України майже 33 роки – аж до 1 січня 2004 р., коли набув чинності новий КВК України [8, с. 75-76]. Уже сам факт його дії в умовах нового суспільного утворення, яке започатковувало побудову демократичної правової держави, свідчило про наявність у ньому значного потенціалу для гуманістичних перетворень у системі виконання кримінальних покарань в сучасних умовах.

Як засвідчує історико-правовий аналіз, кримінальна, виправно-трудова політика і законодавство у радянський період, за винятком певної лібералізації, гуманізації в 20-ті, 50-ті і наприкінці 80-х років, характеризувалися підвищеною репресивністю, завдяки чому тогочасному тоталітарному режиму вдавалося забезпечувати свою внутрішню міцність, хоч загалом така ситуація нерідко суперечила кримінально-виконавчому законодавству і Конституції СРСР та союзних республік у головній їх частині – порушення прав людини. Отже, головний практичний висновок і для сучасних реформаторів: мало проголосити принцип гуманізму, він повинен стати реальністю у конкретних практичних справах із забезпечення прав людини і громадянина в усіх сферах суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Калашник Н.Г. Права людини в установах Державної кримінально-виконавчої служби / Н.Г. Калашник // Відновне правосуддя в Україні. – 2005. - №1-2(1-2). – С. 8-15.
2. Ленін В.І. План реферату “Два інтернаціонали” / В.І. Ленін // Повне збір. творів. – Т. 41. – 397 с.
3. Квашиш В.Е. Гуманізм советского уголовного права / В.Е. Квашиш. – М.: Юрид. література, 1969. – 244 с.
4. Шитюк М.М. Еволюція репресивно-каральної системи в радянській Україні / М.М. Шитюк // Україн. іст. журнал. – 2001. - №3. – С. 128-142.
5. Рудник Т.В. Реалізація принципу гуманізму при виконанні покарання у виді позбавлення волі у радянську добу в Україні / Т.В. Рудник // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. - №2 (88). – С. 128-135.
6. Пташинский А. Проблемы реформирования пенитенциарной системы в Украине / А.Пташинский // Тюремная реформа: Поиски и достижения. – Х., 1999. – С. 42-47.
7. Кримінально-виконавче право України: підручник / І.Г. Богатирьов. – К.: Всеукр. асоц. видавців “Правова єдність”, 2008. – 352 с.
8. Яцишин М.М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України: монографія / М.М. Яцишин. – Луцьк: Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2010. – 448 с.
9. Усенко І.Б. У пошуках історичних коренів сучасності: до 125-річчя від дня народження О.О. Малиновського / І.Б. Усенко, Е.Г. Циганкова // Вісник АН України. – 1993. - №9. – С. 38-43.
10. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А-Г. – 672 с.
11. Ягунов Д.В. Державне управління пенітенціарною системою України: історія, сучасність, перспективи: монографія / Д.В. Ягунов. – О.: ОРІДУ НАДУ, 2005. – 252 с.